

ИВАН СТЕВОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности*
Оригинални научни рад / Original scientific paper

Прве српске епископске цркве. Запажања о историји и архитектури**

САЖЕТАК: Рад је посвећен упоредном разматрању историјских околности и архитектонских остварења који су обележили период након што је српска црква стекла статус архиепископије. На основу података из писаних извора и претходних анализа градитељских својстава храмова који су у годинама после 1220. постали седишта појединих епископија, уочено је да је овај посебно важан чин пратила и својеврсна реартикулација старије српске прошлости, програмски спроведена путем образовања нове сакралне мапе на простору Србије. Био је то процес који је за циљ имао како афирмацију новоуспостављеног статуса црквене организације у екуменским оквирима, тако и дефинитивно устоличење власти искључиво непосредних наследника Стефана Немање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: средњи век, српска црква, Свети Сава, аутокефалност, епископске цркве, архитектура, епархија.

Колико год да су освећење Спасове цркве у Жичи и хиротонија првих епископа били догађаји од неупоредивог значаја за целокупно устројство средњовековне Србије, конституисање српске аутокефалне цркве несумњиво је представљало процес дужег трајања, чије су претпоставке постепено стваране у околностима које су претходиле и следиле чину из 1220. године (Радољчић 1938; Ћирковић 1969: 35–51 [= Ћирковић 1997: 197–213]; Калић 1979: 27–52 [= Калић 2006: 113–152; 2009: 129–137]; Богдановић 1981: 315–327; Јанковић 1985: 17–60; Благојевић 2011: 159–180; Коматина 2013: 221–272; Чанак-Медић, Поповић, Вољодић 2014: 21–82). Стицање црквене независности у доба након првог пада Цариграда спадало је у ред најважнијих државних питања. Његово решавање, самим тим, имало је вишеструке стратуме, неминовно резултирајући како суштинским променама према окружењу, првенствено у односу са ромејском црквеном организацијом

* istevovi@f.bg.ac.rs

** Рад је произишао из истраживања у оквиру пројеката *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036) и *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века* (бр. 177015) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

односно Охридском архиепископијом (ФЕРЈАНЧИЋ, МАКСИМОВИЋ 1998: 13–26; ЋИРКОВИЋ 1998: 27–37; МАКСИМОВИЋ 2005: 269–282; 2011: 121–132; СТАНКОВИЋ 2012: 111–118), тако и значајним реструктурирањем дотадашњег унутрашњег политичко-религиозног и друштвеног уређења, установљавањем нових односа и нове равнотеже између цркве и носилаца највише државне власти (БЛАГОЈЕВИЋ 2011: 146–158, 166–171, 181–189). Појава нове институције, неприкосновене по својој природи, управо је њима, на идеалном плану, дала прерогативе ауторитета чија је специфична тежина умела озбиљно да варира у турбулентним приликама с краја XII и почетком XIII века (ЋИРКОВИЋ 1981: 263–272; БЛАГОЈЕВИЋ 2011: 141–145).¹ Заузврат, српска црква која више није имала само недугу прошлост утемељену на деловању и култу Светог Симеона (КАЛИЋ 1981: 251–262; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ 1997: 100–117; ФЕРЈАНЧИЋ 2000: 31–46; ПОПОВИЋ 2006: 41–74; БЛАГОЈЕВИЋ 2011: 104–140; ЧАНАК-МЕДИЋ, ПОПОВИЋ, ВОЈВОДИЋ 2014: 13–20) већ и признање у ширим оквирима источнохришћанског света, с правом је своју позицију тражила и у поретку амбијента чијем је изнова уређењем идентитету пресудно била допринела. Његова се физиономија, у релацији са хришћанским екуменским устројством, више није могла искључиво ослањати на повремене коалиције политичких првака са василевсом или охридским поглаваром (КАЛИЋ 2006б: 197–208; ПИРИВАТРИЋ 2011а: 89–118; СТЕВОВИЋ 2011: 73–92), на савезе са лојалним византијским прелатима (КАЛИЋ 1990: 21–30 [= КАЛИЋ 2006: 173–184]; 2009: 129–137; БЛАГОЈЕВИЋ 2011: 129–136), или на политички инициране па следствено томе перманентно неизвесне односе са католичким средиштима у Приморју или на дунавским странама (БУБАЛО 2011: 79–94; КОМАТИНА 2013: 221–271; СТЕВОВИЋ 2014: 45–58). Јасно распознатљив профил архиепископије инхерентно је захтевао деликатно и практичном искуству примерено деловање на преуређењу дотадашње српске сакралне мапе, што је подразумевало како њену појаву на новијим култним местима тако и утискивање печата институције на старим. И у једном и у другом случају архитектура је, као најексплицитније отелотворење категорије поретка, имала пресудну улогу у постепеној афирмацији овог процеса.

Продубљенији увид у водећа начела српског црквено-политичког усмерења у доба конституисања аутокефалности, у чијим је стратумима у више наврата препозната својеврсна обнова односно „рестаурација праоснова“ ранохришћанских аксиома (БОГДАНОВИЋ 1988: 5–29 [= БОГДАНОВИЋ 1997: 98–127, посебно 111]), води констатацији да само привидно зачуђујуће делује околност што је од Жиче, са изузетком пећких Св. Апостола и можда још само једног или два од укупно десет епископских храмова, до изградње прве праве српске „монументалне“ катедрале, Цркве Св. Ахилија у Ариљу, протекло више од пет деценија. Другим речима, сасвим у складу са општијим судовима Сергеја Троицког и Димитрија Богдановића,² архитектонска „монументалност“ сакралног здања током XIII века свакако није представљала оруђе којим је архиепископија остваривала своје

¹ Историографија посвећена различитим проблемима формативног раздобља државе Немањића и стицања црквене независности изузетно је обимна. Стога је приликом навођења у тексту морао бити начињен избор најважнијих дела, у којима се по правилу налази и одговарајућа, додатна старија литература.

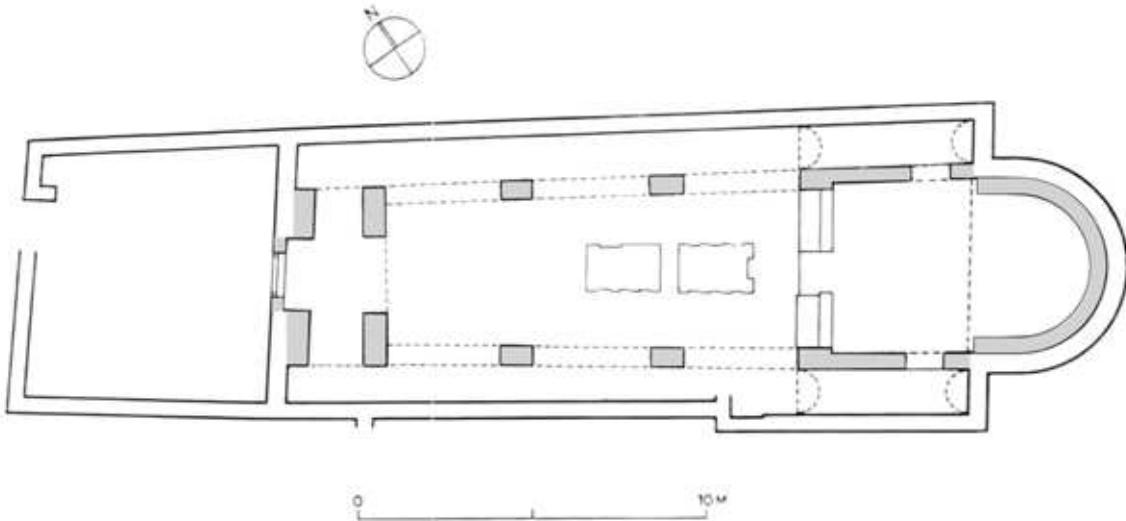
² У наведеној, изузетно важној студији Д. Богдановића, која је са методолошког становишта свакако остала недовољно искоришћена у каснијој историографији, наведен је и низ написа С. Троицког у којима су претходно изнети слични закључци. Импликације Савиног програмског опредељења ка оживљавању ранохришћанских идеја у архитектури, односно оновременог поимања концепције простора средишта српске архиепископије, изнете су у раду: СТЕВОВИЋ 2014: 45–58.

циљеве. Они су превасходно бивали постизани апропријацијом традиционалних светилишта и превођењем њихових посебних семантичких/сакралних садржаја у нови координатни систем, сагласан са полугама српске политичке власти али не безрезервно и са свим српским политичким првацима. То је разлог због којег се архитектура епископских цркава најпре мора сагледати из перспективе релације са њиховим ктиторима припадницима самог врха друштвене лествице *прећходно* раздобља.

Иако су рекапитулација археолошко-конзерваторских открића, као и истраживања архитектуре, својевремено указали на постојање појединих програмских обележја својствених првим српским епископским катедрама или већини њих, међу којима су најважнија она да су биле образоване на старијим култним местима и, поглавито, у оквиру манастирских комплекса (Роровић 2002: 171–184), у разматрању архитектуре као особеног огледала историје ниједно од ових својстава не треба посматрати линеарно, односно изван сасвим одређених, посебних околности које су их предодредиле. Континуитет је, наиме, од области до области, начелно имао различите појавне облике који су, следствено приликама, иза себе оставили и различит обим градитељске делатности (Шупут 1997: 155–162). Судаћи према расположивим знањима, што значи с примереном резервом, стоно место Рашке епископије у тренутку њеног званичног преласка у српске руке није било подвргнуто никаквим подухватима ове врсте (Поповић 2000: 209–232; Роровић 2002: 175–176). У седиштима преостале две дијецезе издвојене од Охрида, Призренске (Ненадовић 1963: 51) и Липљанске, били су предузети само невелики архитектонски захвати, у случају ове потоње толико скромни да на том месту има основа питању је ли минијатурна једнобродна црква откривена у супструктури Грачанице (Мијовић 1978: 134–138; Ђурчић 1988: 43) уистину представљала њену катедралу, или је први тамошњи српски епископ ипак столовао у неком другом храму у близини античке Улпијане (Шпехар 2013: 144–147).³ Још мање је података који би поузданије осветлили историјски контекст настанка црква две приморске дијецезе (Кораћ 1998: 85–92; Роровић 2002: 172–174). Реконструисана само на основу трагова зида апсиде образоване у источном делу старије базилике, Зетска катедрала (Кораћ 2002: 135–170), услед помањкања извора и материјалних остатака није могла бити довољно истражена (Калић 1979: 27–52 [= Калић 2006: 113–152]; Јанковић 1985: 163–170; 2007: 96–104; Кораћ 2002: 135–170, посебно 143–144; Црнчевић 2013: 153–171; Марасовић 2013: 407–412; Митровић 2013: 239–248; Коматина 2013: 167–202), али је наглашено да је њено образовање стајало у вези не само са византијском управом над градом до Немањиног времена, већ и са чињеницом да је ареал Превлаке, односно област Грбља, простор који је дуго унатраг интензивно био насељен православним монасима и становништвом (Кораћ 1998: 88; 2002: 135–170).⁴ С друге стране, Хумска епископија

³ Током 2015. г. у археолошким истраживањима која се спроводе под руководством Универзитета „Мимар Синан“ из Истанбула на простору Улпијане откривен је нови велики комплекс базилике са крстионицом и остацима мозаика. Сумарни подаци доступни су на адреси <http://www.radiokim.net/vesti/kultura/ulpijana-otkriveni-mozaiici-u-crkvi-iz-4-veka.html> (прегледано 12. 02. 2016. г.). У случају липљанске катедрале додатна недоумица произлази из чињенице да споменута црквица по свој прилици није имала функцију катедре претходног, византијског епископа.

⁴ Када је реч о Превлаци, мора се имати у виду чињеница да је рад публикован 2002. настао на основу теренских бележака и скица добијених током истраживања 1956–1957. г. Од тада до данас археолошка ситуација на Превлаци показала се неупоредиво сложенијом и компликованијом: на локалитету који још увек није до краја просторно дефинисан, поуздано је идентификовано најмање пет културних слојева. Ова и сличне појединости

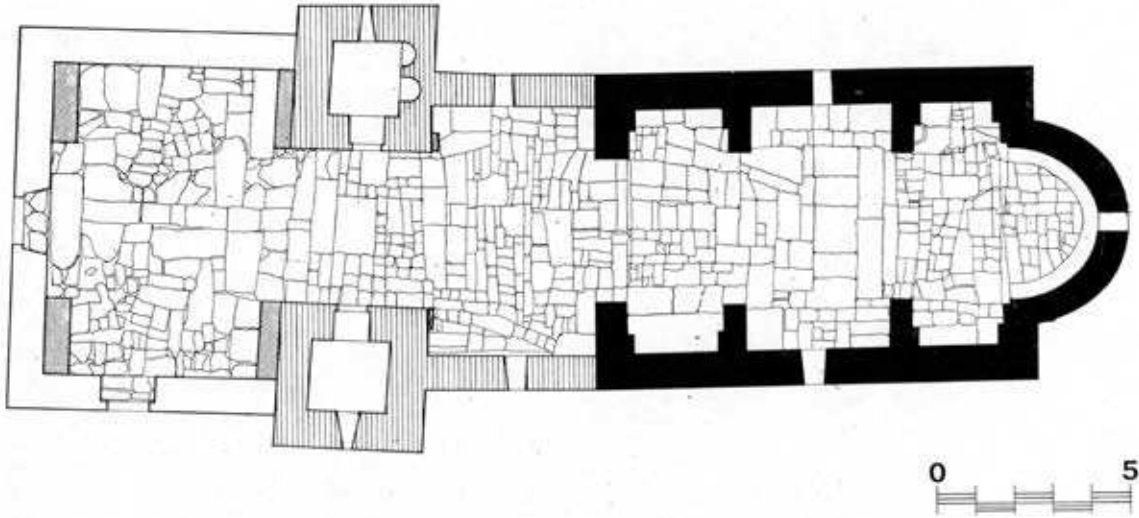

Сл. 1. Стон, Св. Марија на Горици (данас Св. Магдалена/„Мандаљена“), основа са обележеним накнадним средњовековним доградњама (према I. Fiskoviću, цртеж арх. Г. Толић).

остала је загонетна чак и када је реч о локацији њеног сакралног средишта, особито ако се у виду има околност да је историографија, деценијама га углавном препознајући у храму Богородице од Лужина (Кораћ 1965: 52–57; 1998: 85–92), превидела чињеницу да су на касноантичкој или раносредњовековној Цркви Св. Марије на Горици код Стона (данас Св. Магдалена/„Мандаљена“), пре око тридесет година констатоване средњовековне адаптације очитоване узиђивањем полукружне конструкције у старији олтарски простор и образовањем куле звоника на западном прочељу (сл. 1) (Fisković 1988: 197–198; REGAN 2006: 759–761). Биле су то интервенције које су и на неким другим старијим споменицима представљале својеврсне градитељске симболе њихове нове, катедралне намене. Са изузетком вести да се Стон неколико деценија раније налазио под влашћу кнеза Мирослава, односно да је и Сава у једном тренутку управљао Хумом (Мишић 1996: 48–51; Калић 2001: 189–197 [= Калић 2006: 217–224]), што су могли бити додатни подстицаји оснивању епископије, ктитори првих катедрала подигнутих или адаптираних на граничним областима Србије било према Византији било према католичким центрима у Поморју, нису познати. Самим тим не постоје ни подробнији подаци о практичним видовима устројства и, у

свакако се морају имати у виду приликом будућих проучавања како Превлаке тако и свих других сакралних средишта на јужном делу источне јадранске обале. Истраживања су настављена тек током деведесетих година прошлог столећа. За податке о Превлаци захвалност изражавам колегама археолозима Милету Баковићу и мр Младену Загарчанину.

Неопходно је такође напоменути да се у столећима пре настанка катедре Зетске епископије на овом простору тешко може говорити о дистинкцији популације на „православну“ односно „католичку“ у најстриктнијем значењу ових одредница. У региону вишевековног преплитања и прожимања политичких интереса Запада, Цариграда, Нормана па чак и Арабљана са Сицилије и из Барија, једнако као и римске и цариградске цркве, разноврсни утицаји створили су особен синкретички религиозни и културни амбијент, како и сам Војислав Кораћ наводи, сасвим сличан јужноиталијанском, који се може пратити од раног до позног средњовековног раздобља. Уп. Стевовић 1998–1999: 23–32; Ђурић 1996: 9–54; 1997: 255–267.

Сл. 2. Беране, Св. Ђорђе, основа (према М. Чанак-Медић).

Сл. 3. Беране, Св. Ђорђе, изглед са југозападне стране (фотографија у јавној употреби).

овим случајевима, суживота прелата и следбеника српске цркве са суседима. Садржајнији, мада често не мање загоњетни, подаци очували су се у изворима о преосталим епископским храмовима архиепископије, средиштима епископија образованих уз Рашку на матичним српским просторима. Заједно са резултатима истраживања њихових градитељских организама, они понегде засигурно а понегде хипотетично, творе документованију представу о разноликим променама које су, испољене архитектуром, у религиозно-политичком амбијенту уследиле након прокламације самосталне цркве.

Прворазредно илустративан пример начина на који је архиепископија потезима из домена хијерархијског устројства, који су нужно повлачили градитељске интервенције, деловала на рекреирању претходне српске историје у сврху истицања нове и непорециве симфоније црквене и државне власти, или прецизније искључиве власти Стефана Првовенчаног и његових наследника, остао је сачуван у етапама настанка храма Св. Ђорђа у Будимљи (сл. 2–3). Дуго времена

преовлађујуће мишљење да је реч о задужбини Стефана Првослава у скорашњој историографији с пуно разлога потиснуто је у корист претпоставке да је први ктитор цркве заправо био његов отац, Немањин брат Тихомир (Пириватрић 2011б: 53–67). О времену подизања најстаријег слоја цркве нема изворних података, али се о том питању сада утемељено може размишљати на основу резултата произишких из подробне анализе познате епизоде Немањиног церемонијалног сусрета са Манојлом Комнином, којима је показано да су том чину заправо морала присуствовати сва четири брата, а да је царско даривање између осталог подразумевало и обнову односно „подизање задужбина, снабдевање истих типиком и имањима, издавање одговарајућих исправа“, што су све била „царска тј. владарска права једног удеоног господара“ (Пириватрић 2011а: 101). Ако су она припала најмлађем брату, свакако су их понели и његови старији сродници, а поготово онај коме је недуго након овог догађаја по начелу сениората закратко припао српски престо. Сусрет византијског василевса и српских великаша оквирно је датован око 1163. г. (Калић 2007: 204; Пириватрић 2011а: 110), а додатну потпору не само овом датуму већ и тренутном градитељском замаху који су сва четворица предузела, недавно је пружио и ново читање натписа у лунети Мирослављевог цркве Св. Петра у Бијелом Пољу, на основу којег је установљено да је она била изграђена до 1161–62. године (Марковић 2012: 21–46). Наведеним подацима чини се да је дефинитивно отклоњена могућност сумње у то да је и Тихомир у исто време приступио подизању једнобродног здања са куполом. Кратки прекид који је констатован између изградње главног дела цркве и приправе са две бочне куле (Чанак-Медић 1989: 88; 2011: 109–123, посебно 110) чини се да није тешко објаснити – тако устројено западно постројење највероватније је, као обележје врховне власти, било призиђано након што је Тихомиру званично било признато достојанство великог жупана. У потоњим збивањима, на која нема потребе детаљније подсећати, за ову прилику значајно је нагласити да је након окончања сукоба Немања наставио да сарађује с преживелом браћом (Калић 1981: 251–262). Белешка из Доментијановог *Жиџија Свејшџа Симеона*, у којој је наведено да се преживели са Пантина, „бивши побеђени, и сами међу собом учинивши борбу, са стидом и безделни будући враћаху се свако својој кући“ (1988: 252), врло вероватно се односила и на Тихомировог сина. У сваком случају, након смрти Стефана Првослава уследила је нова градитељска етапа, по свом карактеру јединствена спрам свих других храмова који су до тада имали истоветно решена прочеља (Ђурђеви ступови, Св. Петар у Бијелом Пољу, Моравски Градац) (Чанак-Медић, Бошковић 1986; Чанак-Медић 1989). У њој је постројење са две куле замењено једном, без сумње по узору на Жичу, а храм је постао седиште епископа (Радулко 2011). Сахрана Стефана Првослава у репрезентативном аркосолијуму и оснивање Будимљанске епископије у Св. Ђорђу били су одраз настојања на брисању законопреступних братских размирица из агенде оне српске прошлости чији су потомци још увек били живи, али и чин којим је тамошњи епископ истовремено постао и будни надзиратељ прилика у језгру опозиције родоначелнику актуалне власти.

Слично се, како изгледа, поступало и са владарским светилиштима, у архитектонском смислу активним и непосредно пре проглашења аутокефалности, која су међутим, према изворима, била повод сукобима из Немањиног доба. Реч је, у првом реду, о Цркви Св. Николе код Куршумлије, уз чију је западну фасаду по свој прилици током друге

Сл. 4. Топлица, Куршумлија, Св. Никола, изглед са јужне стране (фотографија И. Стевовић)

деценије XIII века Стефан Првовенчани такође доградио две куле, као обележје континуитета власти и сопствене супремације стечене вољом оца (сл. 4) (Стевовић 2011: 73–92). Ипак, храм је без икаквих потоњих градитељских интервенција промовисан у седиште топличких епископа. Тиме је смисаоно тежиште овог сакралног места недуге традиције, заједно са начином на које је описано у *Житију Свѣтог Симеона* Стефана Првовенчаног (1988: 66–68) и нарочито Доментијана (1988: 241–243), из домена неку деценију старијих политичких збивања с намером преведено у оквире регистра више, сакралне историје. Јер чак и ако се по страни остави јака традиција о Св. Николи као првом замишљеном маузолеју Стефановог оца (Шупут 2000: 171–180, посебно 177; Минаљевић 2010: 112–124), његова архитектонска својства с правом су формирала став да је храм представљао својеврсни Манојлов поклон Немањи (Седов 2009: 40), поклон више у односу на права дата његовој браћи, стечен било посредовањем охридског архиепископа Адријана Комнина, било неким другим путем. То не би било неуобичајено ако се у виду има околност да је Цариград Немању препознавао као свог намесника у Србији (Максимовић 2000: 61; Пириватрић 2011а: 110–113), а тај ракурс ромејски двор свакако није био стекао на основу једног искуства (Калић 2007: 204–207). Али, градитељски дар такве специфичне тежине ван сваке сумње морао се налазити изван, или прецизније, изнад номенклатуре како црквене

организације на тлу Србије, чији се обриси тешко распознају у раздобљу настанка храма Св. Николе, тако и ван њених друштвених, превасходно економских релација и унутрашњег односа снага, што је највероватније и довело до потоњих догађаја. Речју, манастир Св. Николе иницијално је по свему судећи припадао категорији оних светилишта византијских савезника која су на одређени начин стајала у најтешњој вези са институцијом самог василевса – њихов досије сабрао је Владимир Седов (2009: 40–42), а Спирос Тројанос управо их је међу манастирима XII века недавно препознао обједињене епитетом *василикес* (Troianos 2012: 173), у погледу ктиторских ингеренција значајно привилегованије од знатно чешћих монашких обитељи ставропигијалног ранга. О таквом првобитном статусу Немањине задужбине на први поглед сведочило би и сразмерно високо треће место које је игуману Св. Николе припадало при избору студеничког старешине. Но чини се ипак да је већ тада, у годинама с почетка XIII столећа, његова хијерархијска позиција заправо указивала на то да је на законопреступном унутарпородичном сукобу саздан ауторитет манастира постепено тонуо у други план – на челу споменуте листе достојанственика били су игумани Ђурђевих ступова у Расу и Страцимирове Богородичине цркве (Петровић 1998: 48–49). За разлику од храма Св. Николе, ова потоња је међу краљевским храмовима поново забележена и у тексту друге жичке повеље (Стефан Првовенчани 1988: 112), што је поуздани показатељ да се већ одраније налазила у рукама највише државне власти, у које је највероватније и доспела управо „разменом“ за другу Немањину топличку цркву.⁵ Укратко, *да се хитело* да Св. Никола настави да живи на традицији на коју је Стефан Првовенчани, практично упоредо са подизањем Жиче, подсећао својом доградњом, седиште Топличке епископије без данас уочљивих тешкоћа могла је постати недалека стара и угледна базилика Св. Прокопија у Прокупљу (Милошевић, Ђурић 1987: 83–109). Но Савин приступ тековинама прошлости средине која се током две генерације исцрпљивала унутрашњим сукобима био је далеко изнијансиранији. Нови поредак утемељен на аутокефалној цркви настојао је да и на овај начин у држави успостави мир на који поновно експонирање Св. Николе у рангу владарских манастира свакако не би асоцирало. Коначно, упркос скромном фонду вести и недовољно јасној стратиграфији архитектуре, који допуштају сасвим уздржано тумачење, није искључено да је сличним путем дошло и до тога да и Студеница Хвостанска постане катедрала. И ту се одраније такође налазила рановизантијска базилика, но сакрални ауторитет места чини се да је пре почивао на оном слоју који је постојао у тренутку обреда преноса Симеонових моштију из Хиландара (Кораћ 1976; Чанак-Медић 1995: 183–196). Иако најстриктније узев у изворима нема податка који би недвосмислено сведочио у прилог томе да се чин светитељевог адвентуса у српску земљу догодио управо у овом манастиру (Поповић 2006: 233–253, посебно 237), транслација је представљала пут ка помирењу Савине браће, међу којом је старији неколико година владао не само Хвосном већ и добрим делом српских земаља у целини (Томовић 1997: 26; Буџало 2011: 79–93). Стога је тешко помислити да иза себе није оставио властиту задужбину. У прилог Вукановој улози у једном од, како изгледа, више градитељских захвата изведених пре образовања седишта епископије (Кораћ 1976: 19–31, посебно

⁵ У прилог оваквом поретку збивања највећу потврду представља околност да кнез Страцимир, према досадашњим знањима, није имао потомака који би, попут Стефана Првослава, наследили његов храм. О личности Страцимира в. Калић 1993: 47–56 [= 2006: 197–206].

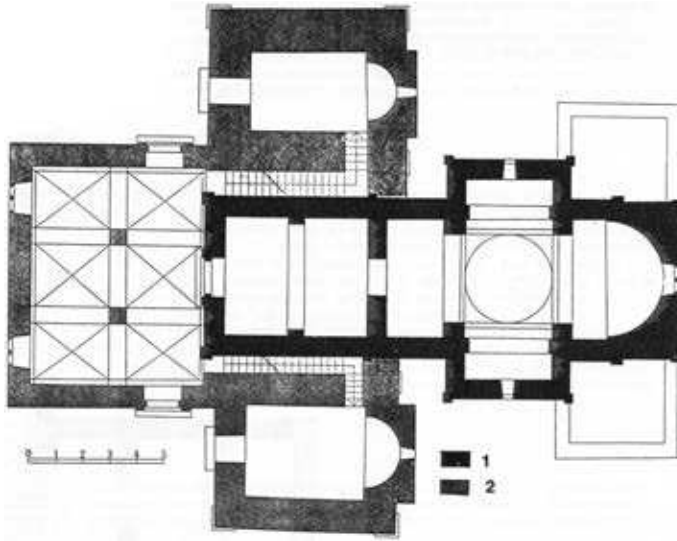

Сл. 5. Студеница Хвостанска, остаци комплекса након конзервације (фотографија у јавној употреби)

21–27, 126 и цртеж 62), могли би да сведоче поједини налази и остаци њених облика и начина зидања,⁶ начелно сродни градитељској пракси мајстора који су потицали са јужног дела источне јадранске обале, можда из Котора у којем је Вукан неко време био признан за краља. Без обзира на околности које су крајем XII и током првих година XIII века Србију учиниле поприштем сукоба Немањиних наследника, измирење је по свој прилици било искрено а Вуканова потоња лојалност недвосмислено потврђена његовим учешћем у осликавању Студенице и, готово извесно, сахраном непосредно уз саркофаг светог родоначелника династије (Поповић 1992: 44–46). Две бочне куле, које би требало да потичу из времена након проглашења Архиепископије (Кораћ 1976: 109–126; Чанак-Медић 1995: 190–191), могле су, уколико је та стратиграфска ситуација уистину правилно протумачена (сл. 5–6),⁷ представљати топличком решењу истоветан симбол некадашњег

⁶ У крајње компликованој стратиграфији Студенице Хвостанске на коју се наишло током систематских истраживања 1965–1970. г., међу открићима која сугеришу поступно образовање каснијег епископског храма издвајају се зидана гробница у углу између јужног крака трансепта и јужног зида наоса, једновремена и „вероватно припремљена за гроб личности која је била у некој вези са подизањем цркве“, северна црква у оквиру комплекса за коју је претпостављено да је била обновљена и активна у време оснивања Охридске архиепископије, чињеница да су обе бочне капеле заједно са спољном припратом засигурно накнадно дозидане на неубичајеном растојању од западног дела главног средњовековног храма, као и у српској градитељској пракси непознат а у приморској веома чест споља правоугаони а изнутра полукружни облик апсиде.

⁷ Имајући у виду археолошку ситуацију Студенице Хвостанске, неопходно је нагласити да би, према својевременим истраживањима, она била једина српска епископска црква којој су *после* стицања аутокефалности

Сл. 6. Студеница Хвоштанска, основа (према В. Кораћу/
М. Чанак-Медић)

владарског патроната над манастиром, симбол на који који нису били директни Немањини потомци, попут Стефана Првослава, нису имали право.

Сагледан из угла сакралне архитектуре у ужем смислу, досије расположивих знања о првим српским епископским храмовима додатно проширује на почетку наведен закључак о њиховој градитељској природи констатацијом да стицање аутокефалности често ни у појединостима није било праћено подухватима обимнијих размера, до мере да у Топличкој, Дабарској, Хвоштанској и Моравичкој столици нису откривени чак ни трагови каменог мобилијара одговарајућег њиховој функцији (Пелић 2006: 131–

132). Комплексни просторни ансамбл Жиче у крупним плановима свој израженији одраз добио је, верујући историографији, само у Зетској и Хвоштанској катедрали, али упутно је још једном нагласити да су то били вишеслојни, у потпуности порушени, па стога и крајње хипотетично реконструисани споменици. С друге стране, маркантни и симболичком прожети појединачни архитектонски мотиви српске Велике цркве, попут куле на западном прочељу чије порекло, упоредо са програмом живописа уз камено сапрестоље (Радуљко 2002–2003: 93–118), по свој прилици треба тражити у крсташким обнавама највећих светилишта Јерусалима односно у српском повезивању са апостолском традицијом града,⁸ поуздано се за сада могу препознати још само у Будимљи, а вероватно у Хуму. Изузимајући од Охрида преузета средишта, култна места уистину дугог трајања преведена су у катедре у Моравичкој (Благојевић 1996: 13–24) и вероватно у Дабарској епископији. Идентификовани остаци прве, у оквиру којих је препозната посебна сепулкрална

призидане две бочне куле. Таква хронологија градитељских подухвата на храму стога се мора прихватити с великом опрезношћу. За жаљење је што се она на терену више ни на који начин не може проверити. Из описаног историјског контекста као знатно логичније следило би да су куле, као обележје првобитно владарске задужбине, у неком виду постојале и пре 1220. године, а да су потом, евентуално, биле само обновљене.

⁸ Проблематика односа Жиче и светилишта на Сиону као идејног симбола целокупног Јерусалима више пута је разматрана у историографији, са закључцима оквирно изложеним у најновијој монографији о манастиру, уп. Чанак-Медић, Милка – Поповић, Возводић 2014: 74–76 (са старијом литературом). Извесно је да тема није исцрпљена, односно да се и даље може истраживати како са аспекта подражавања физичких структура грађевине које су имале функцију евокације „Мајке цркава“, тако и из угла концепта „преношења светости“, феномена који у средњем веку чине јединствену смисаону целину (стр. 76). Будући да је реч о посебно сложеној теми, овде је могуће навести још само додатну релевантну литературу, cf. MEYER 2009: 7–22; ČURČIĆ 2009: 1–38; Ердељан Београд 2013.

одаја намењена поштовању култа Св. Ахилија (Чанак-Медић 2002: 65–73), морфолошки и функционално могли би се повезати са сличном просторном структуром и позицијом гробнице сачуване у јужном одељењу Св. Романа код Ђуниса, неистраженог старог светилишта чији су узор препознати у охридским црквама X–XI столећа. С друге стране, проучавања архитектуре најстаријег слоја дабарске катедрале презентована пре неколико година (Пелић 2009: 15–40), покрећу читав низ нових питања и недоумица који захтевају даља преиспитивања. Насупрот њима, Будимљански, вероватно Хвостански а извесно и Топлички храм, свој ауторитет темељили су на збивањима тек коју деценију старијим од тренутка оснивања Архиепископије – њихов сакрални континуитет у својем је идејном нуклеусу почивао на негацији или афирмисању унутардинастичког континуитета.

Па ипак, фонд утврђених података о архитектонском замаху који је уследио непосредно након 1220. истовремено открива и размере непознаница пред којима се налазимо, будући да Доментијанове речи „да је Сава у свима изабраним местима утврђивао старе и заснивао нове цркве, а тамо где није то стигао подизао је крст ради прослављања имена Божијег“ (Доментијан 1988: 124; Чанак-Медић, Поповић, Волводић 2014: 24), допуњене Теодосијевим наводом о малим и великим, каменим и дрвеним црквама којима је први српски архиепископ заједно са својим изабраницима био ктитор (Теодосије 1988: 173; Чанак-Медић, Поповић, Волводић 2014: 24), свакако нису представљале само реторичке исказе примерене његовом достојанству. У сваком погледу, а нарочито путем подизања сакралних здања и обележавања светих места, ширење православља у средини оптерећеној бременим јереси чинило је истинску програмску окосницу Савиног, али и свег потоњег деловања Архиепископије. Стога се од класичних радова Радослава Грујућа (1923; 1932: 93–164) до најновијих истраживања Станоја Бојанина (2004: 246–279; 2005: 1–233; 2013: 1013–1024), Марије Копривице (2012) и Иване Коматине (2013: 221–271), *ипрактични* видови образовања и испољавања унутрашње хијерархије, структуре и свакодневног сакралног/просторног понашања у ареалу парохије као категорије, појављују као тематски оквир од посебног значаја за истинско разумевање живота српске црквене организације, па самим тим и перцепције и практичног односа спрам локалних или свима познатих културних средишта збирно споменутих у делима средњовековних писаца. Истовремено, и једнако значајно у оквирима овог ракурса проучавања, иако је ту тему у домаћој историографији одавно отворио Светозар Радојчић (2008: 5–12),⁹ дуго је било потребно да разматрање *идеје* града и његовог сакралног окружења, било да је реч о секуларном урбаном средишту или о манастиру, у домаћој историографији недавно добије нови замах (Калић 2013: 436–448) и да тренутни подстицај за даља разматрања. Поуздан ослонац свакако им се може наћи у начину на који се истоветним феноменима приступило у „правој“ византолошкој историографији (Kourelis 2003; Kalopissi-Verti 2007: 333–340; 2012: 125–140; Gerstel, Talbot 2008: 79–100; Gerstel 2013: 335–370; 2015), а треба приметити и да ново читање појединих помало заборављених домаћаја домаће научне делатности тек из ове перспективе рефлектује свој пуни потенцијал (Петровић, Влаховић 1984; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988; Ердџан 1996; Милошевић 1997; Мишић 2007:

⁹ Наведени напис Светозара Радојчића настао је почетком седамдесетих година прошлог столећа. Стицајем околности у писаном виду остао је непознат научној јавности све до 2008. г.

297–302). Речју, компаративно проучавање свих видова друштвених интеракција формираних унутар концентричних кругова просторних јединица у чијим су се средиштима налазиле епископске, парохијске или старе сеоске цркве, што уз нову анализу археолошког и историјскоуметничког материјала значи и истраживање топономастике, микро-топографије и комуникација, култова и свих места практичног испољавања вере, неминовно се намеће као задатак будућности. Рад на том пољу пружиће далеко документованију слику о аутентичном контексту читавог једног хоризонта архитектуре о којем још увек знамо изузетно мало, а који је Савину просветитељску мисију у великој мери превео у реалност потоњих времена средњовековне Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, Милош. „Жупа Моравица и земље Моравице.“ у: Пејић, Светлана, Радојка, Зарић (ур.). *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (Благојевић, Милош. „Joupa de Moravica et pays de Moravice.“ in: Релј, Svetlana, Radojka, Zarić (ur.). *Sveti Ahilije u Arilju. Istorija, umetnost*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 1996: 13–24.
- Благојевић, Милош. *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга (Благојевић, Милош. *Srpska državnost u srednjem veku*. Beograd: Srpska književna zadruga), 2011.
- Богдановић, Димитрије. „Преображај српске цркве.“ у: Ћирковић, Сима (ур.). *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга (Богдановић, Димитрије. „Preobražaj srpske crkve.“ in: Ћирковић, Sima (ur.) *Istorija srpskog naroda I*. Beograd: Srpska književna zadruga), 1981, 315–327.
- Богдановић, Димитрије. „Политичка философија средњовековне Србије.“ *Филозофске студије* (Богдановић, Димитрије. „Politička filosofija srednjovekovne Srbije.“ *Filozofske studije*), XVI (1988): 5–29 [= Богдановић, Димитрије. *Студије из српске средњовековне књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1997: 98–127].
- Бојанин, Станоје. „Средњовековна светковина између приватног и јавног.“ у: Мариновић-Душанић, Смиља, Даница, Поповић (пр.). *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Београд: Clio (Бојанин, Станоје. „Srednjovekovna svetkovina između privatnog i javnog.“ u: Мариновић-Душанић, Smilja, Danica, Popović (pr.). *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio), 2004, 246–279.
- Бојанин, Станоје. *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*. Београд: Историјски институт (Бојанин, Станоје. *Entertainment and Festivities in Medieval Serbia from the end of 12th to the end of 15th Century*. Belgrade: Institute of History), 2005.
- Бојанин, Станоје. “Sacred and profane topography in medieval Serbian parish – an outline.” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines* (Бојанин, Станоје. „Сакрална и профана топографија у парохији средњовековне Србије – скица за једно истраживање.“ *Зборник радова Византолошког института*) 50/2 (Mélanges Ljubomir Maksimović) (2013): 1013–1024.
- Бубало, Ђорђе. „Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства.“ у: Тодић, Бранислав (ур.). *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*. Беране–Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка: Филозофски факултет у Београду: Институт за историју уметности: ЈП Службени гласник: Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања: Полимски институт Беране (BUBALO, Djordje. “The Titles of Vukan Nemanjić and the Tradition of the Kingdom of Duklja (Doclea).” in: Тодић, Branislav (ed.). *Djurdjevi Stupovi and the Eparchy of Budimlja*. Berane–Belgrade: Bishopric of Budimlja and Nikšić: Faculty of Philosophy, Belgrade: Institute of Art History: Public Enterprise Službeni Glasnik: Faculty of Orthodox Theology: Institute for Theological Research: Museum of Polimlje, Berane), 2011, 79–94.
- GERSTEL, Sharon E. J., Alice-Mary Talbot. “The culture of lay piety in medieval Byzantium 1054–1453.” in: ANGOLD, Michael (ed.). *The Cambridge History of Christianity vol. 5. Eastern Christianity*, Cambridge University Press 2005, 79–100.
- GERSTEL, Sharon E. J. “Mapping the Boundaries of Church and Village. Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese.” in: GERSTEL, Sharon E. J. (ed.). *Viewing the Morea. Land and People in the*

- Late Byzantine Peloponnese*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC 2013, 335–370.
- GERSTEL, Sharon E. J. *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium*. Cambridge University Press, 2015.
- ГРУЛИЋ, Радослав. *Средњовековно српско парохијско свеиштенство*. Скопље: Штампарија и књиговезница „Стара Србија“ (GRUJIĆ, Radoslav. *Srednjovekovno srpsko parohijsko sveštenstvo*. Skoplje: Štamparija i knjigovезnica „Stara Srbija“), 1923.
- ГРУЛИЋ, Радослав. „Епархијска властелинства у средњовековној Србији.“ *Богословље* (GRUJIĆ, Radoslav. „Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji.“ *Bogoslovje*) 2–3 (1932): 93–164.
- ДОМЕНТИЈАН. *Живојџ Свејџоџа Семеона и Живојџ Свејџоџа Семеона*. Приредила Р. МАРИНКОВИЋ, Превод Л. МИРКОВИЋ, Београд: Просвета: Српска књижевна задруга (DOMENTIJAN. *Život Svetoga Save i Život Svetoga Simeona*. Priredila R. MARINKOVIĆ, Prevod L. MIRKOVIĆ, Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga), 1988.
- ЂУРИЋ, Војислав Ј. „У сенци фирентинске уније: црква Св. Госпође у Мржепу (Бока Которска).“ *Зборник радова Византолошког института* (ЂУРИЋ, Vojislav J. “Dans l’ombre de l’union de Florence: l’église de la Sainte-Vierge à Mržep (Bouches de Kotor).” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines*) 35 (1996): 9–56.
- ЂУРИЋ, Војислав Ј. „Језици и писмена на средњовековним фреско-натписима у Боки Которској: значај за културу и уметност.“ у: КОРАЋ, Војислав (ур.). *Црква Свејџоџ Луке кроз вјекове*. Котор: Српска православна црквена општина (ЂУРИЋ, Vojislav J. “Les langues et les écritures dans les inscriptions des fresques médiévales dans les Bouches de Kotor: role culturel et artistique.” in: KORAĆ, Vojislav (ed.). *L’Église de Saint-Luc à travers les siècles*. Kotor: La communauté de l’Église orthodoxe Serbe), 1997, 255–270.
- ЕРДЕЉАН, Јелена. *Средњовековни надгробни сјоменици у области Раса*. Београд: Археолошки институт; Нови Пазар: музеј „Рас“ (ERDELJAN, Jelena. *Medieval Funerary Monuments in the Region of Ras*. Belgrade: Archaeological Institute; Novi Pazar: „Ras“ Museum), 1996.
- ЕРДЕЉАН, Јелена. *Изабрана месџа. Конструисање Нових Јерусалима код православног Словена*. Београд: Институт за теолошке студије (ERDELJAN, Jelena. *The Chosen Places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*. Belgrade: Institute for Theological Studies), 2013.
- ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Славенка, Десанка Костић. *Археолошки сјоменици и налазишџа лесковачког краја*. Београд: Археолошки институт; Лесковац: Народни музеј (ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Slavenka, Desanka Kostić. *Les monuments et les sites archéologiques dans le région de Leskovac*. Belgrade: Institut d’archéologie), 1988.
- ЈАНКОВИЋ, Ђорђе. *Српско Поморје 7. до 10. сјолећа*. Београд: Српско археолошко друштво. Повремена издања, 5 (ЈАНКОВИЋ, Djordje. *Serbian Maritime from 7th to the 10th Century*. Belgrade: Serbian Archaeological Society, Occasional editions vol. 5), 2007.
- ЈАНКОВИЋ, Марија. *Епископџе и мџтрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига, Историјски институт у Београду (ЈАНКОВИЋ, Marija. *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*. Beograd: Narodna knjiga, Istorijски институт у Beogradu), 1985.
- КАЛИЋ, Јованка. „Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање.“ Ђирковић, Сима (ур.). *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга (КАЛИЋ, Jovanka. „Borbe i tekovine velikog župana Stefana Nemanje.“ ČIRKOVIĆ, Sima (ur.). *Istorija srpskog naroda I*. Beograd: Srpska književna zadruga), 1981, 251–262.
- КАЛИЋ, Јованка. „Црквене прилике у српским земљама до оснивања Српске архиепископије 1219. године.“ у: Ђурић, Војислав Ј. (ур.). *Сава Немањић – Свејџи Сава. Историја и предање*. Београд: САНУ, научни скупови књ. VII, Председништво, књ. 1 (КАЛИЋ, Jovanka. „Crkvene prilike u srpskim zemljama do osnivanja Srpske arhieriskopije 1219. godine.“ u: DJURIC, Vojislav J. (ur.). *Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje*. Beograd: SANU, naučni skupovi knj. VII, Predsedništvo, knj.1), 1979, 27–52 [= *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт. *Studia Historica Collecta 1 (Europe and the Serbs. The Middle Ages*. Belgrade: Institute of History: *Studia Historica Collecta 1*, 2006: 113–152].
- КАЛИЋ, Јованка. „Престо Стефана Немање.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (КАЛИЋ, Jovanka. „Presto Stefana Nemanje.“ *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*) 53–54 (1990): 21–30 [= *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт. *Studia Historica Collecta 1 (Europe and the Serbs. The Middle Ages*. Belgrade: Institute of History: *Studia Historica Collecta 1

КАЛИЋ, Јованка. „Србија у доба кнеза Страцимира.“ у: *Богородица Градачка у историји српског народа*. Чачак (КАЛИЋ, Jovanka. “La Serbie à l’époque du prince Strazimir.” in: *Bogorodica Gradačka u istoriji**

- srpskog naroda*. Ћаџак), 1993: 47–56 [= *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт. *Studia Historica Collecta 1 (Europe and the Serbs. The Middle Ages*. Belgrade: Institute of History: *Studia Historica Collecta 1*), 2006: 197–206].
- КАЛИЋ, Јованка. „Завичај Светог Саве.“ у: Ћирковић, Сима (ур.). *Споменица епископу шумадијском Сави: зборник радова поводом 40. годишњице архиепископске службе др Саве (Вуковића), епископа шумадијског*. Нови Сад: Будућност (KALIĆ, Jovanka. „Zavičaj Svetog Save.“ у: ĆIRKOVIĆ, Sima (ur.). *Spomеница епископу шумадијском Сави: zbornik radova povodom 40. годишњице архиепископске службе др Саве (Vukovića), епископа шумадијског*. Нови Сад: Будућност), 2001: 189–197 [= *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт. *Studia Historica Collecta 1 (Europe and the Serbs. The Middle Ages*. Belgrade: Institute of History: *Studia Historica Collecta 1*), 2006: 217–224].
- КАЛИЋ, Јованка. *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт. *Studia Historica Collecta 1 (KALIĆ, Jovanka. Europe and the Serbs. The Middle Ages*. Belgrade: Institute of History: *Studia Historica Collecta 1*), 2006.
- КАЛИЋ, Јованка. „Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку.“ *Зборник радова Византолошког института* (KALIĆ, Jovanka. “L’État serbe et l’Archeveche d’Ochrid au XIIe siècle.” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines*) 44 (2007): 197–208.
- КАЛИЋ, Јованка. „Држава и црква у Србији XIII века.“ *Зборник радова Византолошког института* (KALIĆ, Jovanka. “L’État et l’Église en Serbie au XIIIe siècle.” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines*) 46 (2009): 129–137.
- КАЛИЋ, Јованка. „Епископски градови Србије у средњем веку.“ *Зборник радова Византолошког института* (KALIĆ, Jovanka. “Episcopal Towns of Medieval Serbia.” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines*) 50/1 (Mélanges Ljubomir Maksimović) (2013): 433–447.
- КАЛОПИСИ-ВЕРТИ, Sophia. “Church Foundations by Entire Villages (13th–16th C.). A Short Note.” *Recueil des travaux de l’Institut d’Études Byzantines* (КАЛОПИСИ-ВЕРТИ, Софија. „Цркве као сеоске скупне задужбине (13–16. век). Кратка белешка.“ *Зборник радова Византолошког института*) 44 (2007): 333–340.
- КАЛОПИСИ-ВЕРТИ, Sophia. „Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: the Evidence of Church Inscriptions.“ in: SPIESER, J. M., É. Yota (Éd.). *Donation et donateurs dans le monde byzantin*. (Réalités Byzantines 14), Paris, 2012: 125–140.
- КОМАТИНА, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века*. Необјављена докторска дисертација одбрањена 2013. године на Филозофском факултету у Београду (КОМАТИНА, Ivana. *Church and State in the Serbian Lands from the 11th to the 13th Century*. Unpublished doctoral dissertation, Faculty of Philosophy, University of Belgrade), 2013.
- КОПРИВИЦА, Марија. *Појови и протопорови Српске цркве у средњем веку*. Ниш: Центар за црквене студије (КОПРИВИЦА, Марија. *Porovi i protoporovi Srpske crkve u srednjem veku*. Niš: Centar za crkvene studije), 2012.
- КОРАЋ, Војислав. *Грађинска школа Поморја*. Београд: Научно дело (КОРАЋ, Vojislav. *L’Ecole de Pomorje dans l’architecture serbe*, Belgrade: Naučno delo), 1965.
- КОРАЋ, Војислав. *Студеница Хвосњанска*. Београд: Филозофски факултет. Институт за историју уметности (КОРАЋ, Vojislav. *Studenica de Hvosno*. Belgrade: Faculte de Philosophie. Institut d’histoire de l’art), 1976.
- КОРАЋ, Војислав. „Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака.“ у: Ћирковић, Сима (ур.). *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд: САНУ, научни скупови књ. LXXXIX, Председништво, књ. 8 (КОРАЋ, Vojislav. “The Seats of Sava’s two Wesern Bishoprics: Ston and Prevlaka.” in: ĆIRKOVIĆ, Sima (ed.). *Saint Sava in Serbian History and Tradition*. Belgrade: SASA, scientific meetings Book LXXXIX, Presidency Book 8), 1998, 85–92.
- КОРАЋ, Војислав. „Остаци манастира Светог Арханђела Михаила на Превлаци.“ *Сџаринар* (КОРАЋ, Vojislav. “Les vestiges du monastère du saint-archange-Michel à Prevlaka”, *Starinar*) LI (2001): 135–170.
- КОУРЕЛИС, Konstantinos. *Monuments of Rural Archaeology. Medieval Settlements in the Northwestern Peloponnese* (unpublished doctoral dissertation, University of Pennsylvania 2003).
- МАКСИМОВИЋ, Љубомир. „Србија и методи управљања Царством у XII веку.“ у: Калић, Јованка (ур.). *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*. Београд: САНУ, научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26 (МАКСИМОВИЋ, Ljubomir. “Serbia and methods of governing the Empire in the XII century.” in: KALIĆ, Jovanka (ed.). *Stefan Nemanja – Saint Symeon Myroblite. Histoire et tradition*. Belgrade: ASSA, Colloques scientifiques vol. XCIV, classe des sciences historiques vol. 26), 2000, 55–64.

- МАКСИМОВИЋ, Ljubomir. "La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade." in: LAIOU, Angeliki (ed.) *Urbs Capta. The IV Crusade and Its Consequences*. Paris: Lethielleux, 2005: 269–282.
- МАКСИМОВИЋ, Ljubomir. „Serbia’s View of the Byzantine World (1204-1261).“ in: HERRIN, Judith, Guillaume Saint-Guillain (eds.). *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*. Farnham: Ashgate, 2011, 121–132.
- МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, Смиља. *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка сџудија*. Београд: Српска књижевна задруга, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Clio (МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, Smilja. *Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija*. Beograd: Srpska književna zadruga: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Clio), 1997.
- МАРАСОВИЋ, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, svezak 4. Korpus arhitekture (južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora)*, Split–Zagreb: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
- МАРКОВИЋ, Миодраг. „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму.“ *Зограф* (МАРКОВИЋ, Miodrag. “On the donor’s inscription of Prince Miroslav in the Church of St. Peter on the Lim.” *Zograf*) 36 (2012): 21–46.
- МЕЈЕР, Mati. „The Personification of Zion in Byzantine Psalters with Marginal Illustrations: Between Eschatological Hopes and Realia.” *Ars Judaica* 5 (2009): 7–22.
- МИЈОВИЋ, Павле. „О генези Грачанице.“ у: ПЕТКОВИЋ, Сретен (ур.). *Византијска уметносћ њочейком XIV века*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности (МИЈОВИЋ, Pavle. “Genèse de Gračanica.” in: ПЕТКОВИЋ, Sreten (ed.). *L’art byzantin au debut du XIVe siècle*. Beograd: Faculté de Philosophie, departement de l’histoire de l’art), 1978, 127–164.
- МИЛОШЕВИЋ, Гордана. *Сџановање у средњовековној Србији*. Београд: Археолошки институт (МИЛОШЕВИЋ, Gordana. *Housing in Medieval Serbia*. Belgrade: Archaeological Institute), 1997.
- МИЛОШЕВИЋ, Гордана, Срђан Ђурић. „Црква Св. Прокопија у Прокупљу. Резултати истраживачких радова у 1987. години.“ *Сџаринар* (МИЛОШЕВИЋ, Gordana, Srđan Đurić. “The church of St. Procopius at Prokuplje.” *Starinar*) 38 (1987): 83–109.
- МИТРОВИЋ, Катарина. „Бенедиктинци у византијском Котору.“ *Црквене сџудије, Ниш* (МИТРОВИЋ, Katarina. “Benedictines in the byzantine Kotor.” *Church Studies, Niš*) 10 (2013): 239–257.
- МИНАЈЕВИЋ, Марина. *Constantinopolitan Architecture of the Comnenian Era (1080–1180) and its Impact on the Balkans*. (unpublished doctoral dissertation, Princeton University 2010).
- МИШИЋ, Синиша. *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR International Publishing (МИШИЋ, Siniša. *The Land of Hum in the Middle Ages*. Beograd: DBR International Publishing), 1996.
- МИШИЋ, Синиша. „Црквине и црквиста – неми сведоци прошлости.“ *Црквене сџудије, Ниш* (МИШИЋ, Siniša. “Crkvina and crkvište – silent witnesses of the past. A Contribution to the Methodology of historical Research.” *Church Studies, Niš*) 4 (2007): 297–302.
- НЕНАДОВИЋ, Слободан М. *Богородица Лјевишка. Њен њосџанак и њено месџо у архијеекџиури Милуџиновоџ доба*. Београд: Народна књига (НЕНАДОВИЋ, Slobodan M. *Bogorodica Ljeviška. Njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog doba*. Beograd: Narodna knjiga), 1963.
- ПЕЛИЋ, Светлана. „Морачки епископски престо“. Синтронон и *џорње месџо* у српским црквама до средине XIII века.“ у: ТОДИЋ, Бранислав, Даница Поповић (ур.). *Манасџир Морача*. Београд: САНУ, Балканолошки институт, посебна издања 90 (РЕЉИЋ, Svetlana. “The ‘episcopal throne’ in Morača. The synthronon and upper place in Serbian churches until the mid thirteenth century.” in: ТОДИЋ, Branislav, Danica Popović (eds.). *The Monastery of Morača*. Belgrade: SASA, Institute for Balkan Studies, special editions 90), 2006: 129–140.
- ПЕЛИЋ, Светлана. *Манасџир Свейџи Никола Дабарски*. Београд. Републички завод за заштиту споменика културе (РЕЉИЋ, Svetlana. *Manastir Sveti Nikola Dabarski*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 2009.
- ПЕТРОВИЋ, Радомир Р. „Архимандритско достојанство Светог Саве.“ у: ЋИРКОВИЋ, Сима (ур.). *Свейџи Сава у српској исџорији и џрадицији*. Београд: САНУ, научни скупови књ. LXXXIX, Председништво, књ. 8 (ПЕТРОВИЋ, Radomir R. „Dignity of Archimandrite St. Sava.“ in: ЋИРКОВИЋ, Sima (ed.). *Saint Sava in Serbian History and Tradition*. Belgrade: SASA, scientific meetings Book LXXXIX, Presidency Book 8), 1998: 39–50.
- ПЕТРОВИЋ, Петар Ж., Петар Влаховић. *Рашка. Анџроџоџеоџрафска џроучавања*. Београд: САНУ, Етнографски институт (ПЕТРОВИЋ, Petar Ž., Petar Vlahović. *Raška. Antropogeografska proučavanja*. Beograd: SANU, Etnografski institut), 1984.

- ПИРИВАТРИЋ, Срђан. „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола': „Зборник радова Византолошког института“ (PIRIVATRIĆ, Srdjan. „Manuel I Komnenos, 'carski san' and 'samodrsci oblasti srpskog prestola'“ *Recueil des travaux de l'Institut d'Études Byzantines*) 48 (2011): 89–118.
- ПИРИВАТРИЋ, Срђан. „О Стефану Првославу, ктитору цркве Светог Георгија у Будимљи.“ у: Тодић, Бранислав (ур.). *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*. Беране–Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка: Филозофски факултет у Београду: Институт за историју уметности: ЈП Службени гласник: Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања: Полимски институт Беране (PIRIVATRIĆ, Srdjan. “On Stefan Prvoslav, ktetor of the Church of St. George in Budimlja.” in: TODIĆ, Branislav (ed.). *Djurdjevi Stupovi and the Eparchy of Budimlja*. Berane–Belgrade: Bishopric of Budimlja and Nikšić: Faculty of Philosophy, Belgrade: Institute of Art History: Public Enterprise Službeni Glasnik: Faculty of Orthodox Theology: Institute for Theological Research: Museum of Polimlje, Berane), 2011, 53–68.
- ПОПОВИЋ, Даница. *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности, студије 9: Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Муслимана и Хрвата (POPOVIĆ, Danica. *The Royal Tomb in Medieval Serbia*. Beograd: Faculty of Philosophy, Institute of Art History, Studies 9: Beograd: Institute for the Protection of cultural Monuments of Serbia: Priština: Institute for the Study of Culture among Serbs, Montenegrins, Muslims and Croats), 1992.
- ПОПОВИЋ, Даница. *Под окриљем светосићи. Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: САНУ, Балканолошки институт, посебна издања 92 (POPOVIĆ, Danica. *Under the Auspices of Sanctity. The Cult of Holy Rulers and Relics in Medieval Serbia*. Belgrade: SASA, Institute for Balkan Studies, special editions 92), 2006.
- ПОПОВИЋ, Светлана. „Преиспитивање цркве Св. Петра у Расу.“ у: Калић, Јованка (ур.). *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*. Београд: САНУ, научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26 (POPOVIĆ, Svetlana. “Re-examing the Church of Saint Peter at Ras.” in: KALIĆ, Jovanka (ed.). *Stefan Nemanja – Saint Symeon Myroblite. Histoire et tradition*. Belgrade: ASSA, Colloques scientifiques vol. XCIV, classe des sciences historiques vol. 26), 2000, 209–232.
- РОРОВИЋ, Светлана. “The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century.” *Starinar* (ПОПОВИЋ, Светлана. „Српска епископска седишта у XIII веку.“ *Старинар*) LI (2001): 171–184.
- РАДОЉИЋ, Никола. „Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве.“ *Глас СКА* (RADOJIĆ, Nikola. „Sveti Sava i autokefalnost srpske i bugarske crkve.“ *Glas SKA*) CLXXIX (1938): 3–82.
- РАДОЉИЋ, Светозар. „Идеја о савршеном граду у држави кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића.“ *Зограф* (RADOJIĆ, Svetozar. “The Idea of the Perfect City in the State of Prince Lazar and Despot Stefan Lazarević.” *Zograf*) 32 (2008): 5–12.
- РАДУЈКО, Милан. „Камено сапрестоље и фриз фреско икона у олтару цркве Вазнесења Христовог у Жичи.“ *Зограф* (RADUJKO, Milan. “The Stone Synthronon and the Frieze of Fresco Icons in the Altar in the Church of Ascension of Christ in Žiča.” *Zograf*) 29 (2002–2003): 93–118.
- РАДУЈКО, Милан. „Катедрална намена и ентеријер Ђурђевих Ступова: доње место и сапрестоље.“ у: Тодић, Бранислав (ур.). *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*. Беране–Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка: Филозофски факултет у Београду: Институт за историју уметности: ЈП Службени Гласник: Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања: Полимски институт Беране (RADUJKO, Milan. “Cathedral Function and Interior of Djurdjevi Stupovi: Low Place and Synthronon.” in: TODIĆ, Branislav (ed.). *Djurdjevi Stupovi and the Eparchy of Budimlja*. Berane–Belgrade: Bishopric of Budimlja and Nikšić: Faculty of Philosophy, Belgrade: Institute of Art History: Public Enterprise Službeni Glasnik: Faculty of Orthodox Theology: Institute for Theological Research: Museum of Polimlje, Berane), 2011, 125–144.
- REGAN, Крешимир, Branko Nadilo. „Ranokršćanske i predromaničke crkve u Stonu.“ *Gradjevinar* (REGAN, Krešimir, Branko Nadilo. “Early Christian and Pre-Romanesque Churches in Ston.” *Gradjevinar*) 58 (2006): 757–766.
- СЕДОВ, Владимир В. „Церковь Николая в Куршумлии и вопрос о центрическом освещении византийских и древнерусских храмов.“ у: *Искусство Византии, Древней Руси, Западной Европы. Лазаревские чтения*. Москва: Искусство, 2009: 36–61.
- СТАНКОВИЋ, Влада. „Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина.“ у: Крсмановић, Бојана, Љубомир Максимовић, Радивој Радић (ур.). *Византијски свет на Балкану I*. Београд: САНУ, Византолошки институт, посебна издања књига 42/1 (STANKOVIĆ, Vlada. “Stefan Nemanjić and his

- brother Sava in the acts of Demetrios Chomatenos.” in: KRSMANOVIĆ, Bojana, Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić (eds.). *Byzantine World in the Balkans I*. Belgrade: SASA, Institute for Byzantine Studies, Studies 42/1), 2012, 111–118.
- СТЕВОВИЋ, Иван. „Свети Андреја у которском натпису ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM.“ *Зограф* (STEVONIĆ, Ivan. „Saint Andrew in the Inscription ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM from Kotor.” *Zograf*) 27 (1998–1999): 23–32.
- СТЕВОВИЋ, Иван. „Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици.“ *Зограф* (STEVONIĆ, Ivan. “Written historical sources and art-historical interpretation: the case of the church of the Virgin at Toplica.” *Zograf*) 35 (2011): 73–92.
- СТЕВОВИЋ, Иван. „Једна хипотеза о најстаријем раздобљу Жиче.“ *Зограф* (STEVONIĆ, Ivan. “A hypothesis about the earliest phase of Žiča katholikon.” *Zograf*) 38 (2014): 45–58.
- СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ. *Сабрани списи*. Приредила Љ. Јухас-Георгијевска, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга (STEFAN PRVOVENČANI. *Sabrani spisi*. Priredila LJ. Juhas-Georgijevska, Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga), 1988.
- ТЕОДОСИЈЕ. *Житија*. Приредио Д. Богдановић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга (TEODOSIJE. *Žitija*. Priredio D. Bogdanović, Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga), 1988.
- ТОМОВИЋ, Гордана. „Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године.“ у: КОРАЋ, Војислав (ур.). *Црква Светиоџ Луке кроз вјекове*. Котор: Српска православна црквена општина (ТОМОВИЋ, Gordana. “An Inscription in the Church of St. Luke in Kotor from 1195” in: KORAĆ, Vojislav (ed.). *L’ église de Saint-Luc à travers les siècles*. Kotor: La communauté de l’église orthodoxe Serbe), 1997, 23–32.
- ТРОΙΑΝΟΣ, Spyros. „Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Century.“ in: HARTMANN, Wilfried, Kenneth Pennington (eds.). *The Byzantine and Eastern Canon Law to the 1500*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2012.
- ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар. „Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века.“ у: КАЛИЋ, Јованка (ур.). *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*. Београд: САНУ, научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26 (FERJANČIĆ, Božidar. “Stefan Nemanja dans la politique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle.” in: KALIĆ, Jovanka (ed.). *Stefan Nemanja – Saint Symeon Myroblite. Histoire et tradition*. Belgrade: ASSA, Colloques scientifiques vol. XCIV, classe des sciences historiques vol. 26), 2000, 31–46.
- ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар, Љубомир Максимовић. „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје.“ у: ЂИРКОВИЋ, Сима (ур.). *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд: САНУ, научни скупови књ. LXXXIX, Председништво, књ. 8 (FERJANČIĆ, Božidar, Ljubomir Maksimović. “St. Sava and Serbia between Epiros and Nicaea.” in: ĆIRKOVIĆ, Sima (ed.). *Saint Sava in Serbian History and Tradition*. Belgrade: SASA, scientific meetings Book LXXXIX, Presidency Book 8), 1998, 13–26.
- ФИСКОВИЋ, Игор. „Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju.“ у: РАПАНИЋ, Ђелјко (ур.). *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12 (FISKOVIĆ, Igor. “Mittelalterliche Umgestaltungen frühchristlicher Altarräume im Gebeit von Dubrovnik.” in: RAPANIĆ, Željko (ur.). *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12), 1988, 189–208.
- ЦРНЧЕВИЋ, Дејан. „Камени ступчић олтарске преграде из манастира Светог Архангела Михаила на Превлаци.“ *Старинар* (CRNČEVIĆ, Dejan. “A small stone column of the altar screen from the treasures of St. Archangel’s Michael monastery in Prevlaka.” *Starinar*) LXIII (2013): 153–171.
- ЂИРКОВИЋ, Сима. „Православна црква у средњовековној српској држави.“ у: *Српска православна црква 1219–1969. Споменница о 750-годишњици аутокефалности*. Београд: Српска православна црква (ЋИРКОВИЋ, Sima. „Pravoslavna crkva u srednjovjekovnoj srpskoj državi.“ u: *Srpska pravoslavna crkva 1219–1969. Spomenica o 750–godišnjici autokefalnosti*. Beograd: Srpska pravoslavna crkva), 1969, 35–51 [= Ђирковић, Сима. *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium, 1997: 197–213].
- ЂИРКОВИЋ, Сима. „Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника.“ у: Ђирковић, Сима (ур.). *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга (ЋИРКОВИЋ, Sima. „Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника.“ u: Ćirković, Sima (ur.). *Istorija srpskog naroda I*. Beograd: Srpska književna zadruga), 1981, 263–272.

- ТИРКОВИЋ, Сима. „Свети Сава између Истока и Запада.“ у: ТИРКОВИЋ, Сима (ур.). *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд: САНУ, научни скупови књ. LXXXIX, Председништво, књ. 8 (ЋИРКОВИЋ, Сима. “St. Sava between East and West.” in: ЋИРКОВИЋ, Сима (ed.). *Saint Sava in Serbian History and Tradition*. Belgrade: SASA, scientific meetings Book LXXXIX, Presidency Book 8), 1998, 27–38.
- ЂУРЧИЋ, Слободан. *Грачаница. Историја и архитектура*. Београд: Просвета (ЋУРЋИЋ, Слободан. *Gracаница. Istorija i arhitektura*. Beograd: Prosveta), 1988.
- ЋУРЋИЋ, Слободан. „Representations of Towers in Byzantine Art: the Question of Meaning.“ in: Hourihane, Colum (ed.). *Byzantine Art. Recent Studies*, Princeton University: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies: Brepols, 2009, 1–38.
- ЋАНАК-МЕДИЋ, Милка, Ђурђе Бошковић. *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Тоџици и долинама Ибра и Мораве*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Археолошки институт (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka, Djurdje Bošković. *L'architecture de l'epoque de Nemanja I. Les églises de Toplica et des vallées de l'Ibar et de la Morava*. Belgrade: Institut pour la protection des monuments historiques de la RS. de Serbie: Institut archéologique), 1986.
- ЋАНАК-МЕДИЋ, Милка. *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka. *L'architecture de l'epoque de Nemanja II. Eglises de la vallée du Lim et du littoral adriatique*. Belgrade: Institut pour la protection des monuments historiques de la RS. de Serbie), 1989.
- ЋАНАК-МЕДИЋ, Милка, Оливера Кандић. *Српска архитектура прве половине XIII века I. Цркве у Рацкој*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka, Olivera Kandić. *L'architecture de la première moitié du XIIIe siècle I. Églises de Rascie*. Belgrade: Institut pour la protection des monuments historiques de la RS. de Serbie), 1995.
- ЋАНАК-МЕДИЋ, Милка. *Свети Ахилије у Арљу. Историја, архитектура и просторни склоп манастира*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka. *Saint-Achille d'Arilje: histoire, architecture et structure spatiale du monastère*. Belgrade: Institut pour la protection des monuments historiques de la RS. de Serbie), 2002.
- ЋАНАК-МЕДИЋ Милка. „Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевић Ступова у Будимљи.“ у: Тодић, Бранислав (ур.). *Ђурђеви Сипуови и Будимљанска епархија*. Беране–Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка: Филозофски факултет у Београду: Институт за историју уметности: ЈП Службени гласник: Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања: Полимски институт Беране (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka. “New Insights into the earliest History of Djurdjevi Stupovi in Budimlja.” in: TODIĆ, Branislav (ed.). *Djurdjevi Stupovi and the Eparchy of Budimlja*. Berane–Belgrade: Bishopric of Budimlja and Nikšić: Faculty of Philosophy, Belgrade: Institute of Art History: Public Enterprise Službeni Glasnik: Faculty of Orthodox Theology: Institute for Theological Research: Museum of Polimlje, Berane), 2011, 109–123.
- ЋАНАК-МЕДИЋ, Милка, Даница Поповић, Драган Војводић. *Манастир Жича*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЋАНАК-МЕДИЋ, Milka, Danica Popović, Dragan Vojvodić. *Žiča Monastery*. Belgrade: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 2014.
- ШПЕХАР, Олга. *Насианак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана. Од Миланског едикта до почетка VII века*. Београд: Филозофски факултет, непубликована докторска дисертација одбрањена 2013. г. (ШПЕХАР, Olga. *The making of Christian sacred topography of the urban spaces on central Balkans: from the Edict of Milan to the beginning of the 7th century*. Belgrade: Faculty of Philosophy, unpublished doctoral dissertation 2013).
- ШУПУТ, Марица. „Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету.“ *Зборник радова Византиолошког института* (ШУПУТ, Mariца. “The Continuity of the cult place in Architecture in Serbian lands and in the Byzantine World.” *Recueil des travaux de l'Institut d'Études Byzantines*) 36 (1997): 155–162.
- ШУПУТ, Марица. „Цариградски извори архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији.“ у: КАЛИЋ, Јованка (ур.). *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*. Београд: САНУ, научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26 (ШУПУТ, Mariца. “Les sources constantinopolitaines de l'architecture de Saint-Nicolas de Kuršumljia.” in: KALIĆ, Jovanka (ed.). *Stefan Nemanja – Saint Symeon Myroblite. Histoire et tradition*. Belgrade: ASSA, Colloques scientifiques vol. XCIV, classe des sciences historiques vol. 26), 2000, 171–180.

Ivan Stevović

THE EARLIEST SERBIAN BISHOPRIC CHURCHES. OBSERVATIONS
ABOUT THE HISTORY AND ARCHITECTURE

Summary

The attaining of independent Church after the first fall of Constantinople was one of the main state issues for Serbia during the first decades of the 13th century. Its resolving had, eo ipso, multiple strata, which necessarily resulted in the essential changes toward its surrounding, primarily in regard to the Ohrid archbishopric, as well as in important restructuring of until then inner political, religious and social organization, by establishing the new relations and new balance between the Church and the bearers of the highest state authority. After the achieving this epochal goal in 1220, the profile of the Archbishopric inherently demanded the delicate actions, compatible with experience, aimed toward the rearranging of the Serbian sacred map, which implied its appearance in new cultic places as well as the imprint of the institutional stamp on the old ones. In both cases the architecture, as the most explicit embodiment of the category of Order, had the decisive role in gradual affirmation of that process.

Although the research of the architecture once indicated the existence of some programmatic characteristics typical for the first Serbian cathedrals, among which the most important were that they all were founded on older cult places and, mostly, within monastery complexes, in the survey of architecture as the specific mirror of history none of these characteristics should be observed linearly, i.e. outside the defined specific circumstances that preordained them. Namely, from one area to another, the continuity had its different appearances that, following the conditions, produced the different scope of building activities. In the center of dioceses withdrawn from Ohrid, Rascia, Prizren or Lipljan, only small scale architectural enterprises were undertaken. About the cathedrals of the coastal bishoprics we know even less in all aspects. More elaborate data about the remaining bishopric temples, centers of bishoprics founded near Rascia on primeval Serbian territories, were preserved in written sources. Among the most excellent illustrative examples of the way in which the Archbishopric acted by the means of hierarchical order, which necessarily implied architectural interventions, and participated in recreation of the previous Serbian history in order to emphasize the new undeniable symphony of the Church and the State, more precisely the exclusive rule of king Stephan the First-Crowned and his heirs, the temples remained preserved of St. George in Budimlja, St. Nicholas in Toplica and The Virgin of Hvosno. On the other hand, the continuity of the Church on the territory of Serbia was clearly stated by the rebuilding of the old cultic centers, as St. Achillius in Arilje or St. Nicholas in Dabar. In every aspect, and especially by the erection of sacred buildings and mapping the holy places, the spreading of Orthodoxy in the area burdened by heresy made the true programmatic cadre of the actions of St. Sava as well as of the later Archbishopric. Therefore, the necessary assignment of the future researchers is a comparative study of all social interactions within the concentric circles of spatial units, in the middle of which stood bishopric, parish or old village churches, which, with the new analysis of archaeological and art historian material, imply also the research of the toponomastic, micro-topography and communications, cults and all the places of practical worship.

KEY WORDS: Middle Ages, Serbian Church, St. Sava, autocephaly, bishopric churches, architecture, eparchy